

Лист до читача

Читачу!

Віддаю у твої руки забавку моїх вільних і важких годин. Якщо цьому трактату пощастить стати тим самим і для твого часу та якщо ти отримаєш від його читання бодай половину втіхи, що я її мав при написанні, то ти так само мало вважатимеш свої гроші даремно витраченими, як я — свою працю. Не сприймай це за вихваляння мого твору і зі слів про насолоду під час його написання, не роби висновку, ніби він до вподоби мені тепер, після свого завершення. Хто полює із соколами на жайворонків та горобців, отримує не менше задоволення (хоча й значно дрібнішу здобич), ніж той, хто прагне шляхетнішої дичини. І кепсько обізнаним із предметом нинішнього твору — *розумінням* — є той, хто не знає, що позаяк розум являє собою найсубтельнішу здібність душі, то і послугування ним пов'язане з більш сильною і постійною втіхою, ніж застосування будь-якої іншої здатності. Пошуки розумом правди

є чимось на взір полювання із соколами або собаками, де власне переслідування здобичі складає вагому частину задоволення. Кожен крок, зроблений умом на шляху до Знання, постає певним відкриттям, не лишень новим, а й також найліпшим, принаймні до певного часу.

Адже розум, подібно до ока, судячи лишень про видимі для нього об'єкти, не може не вдовольнятися відкритим та не надто шкодує за вислизнулим, позаяк воно йому невідоме. Звідси, кожен, хто не втішається покладеним у його кошик для милостині, і не задовольняється лінивим животінням на крихту випроханих думок, змушує працювати власну гадку заради пошуків та наслідування правди та не минає радості мисливця (якою б не була його власна здобич). Кожна мить пошуків винагородить його за працю насолодою, і він не матиме причини гадати, що змарнував час, навіть якщо й не зможе похвалитися якимось значним надбанням.

Ось такою, читачу, є розвага усіх, хто дає волю власним думкам та викладає їх на письмі. Але ти не повинен заздрити їм, бо вони нададуть тобі сприятливу нагоду для схожої забави, якщо читаючи ти звернешся до своїх думок. Якраз на ці думки я і покликаюся в разі, якщо вони є твоїми власними, але будучи запозичені на віру в інших людей, вони нічого не важать, позаяк ідуть не за правдою, а за якимись нищими міркуваннями. Не варто перейматися словами і думками того, хто говорить або мислить тільки так, як йому наказують інші. Судячи самостійно, ти, знаю, судитимеш щиро, і тоді, я не почуватимуся скривдженим або ображеним, хоч би яким був твій присуд. Бо хоча в цьому трактаті про правду, безсумнівно, немає нічого такого, чому б я не цілком не йняв віри, однак вважаю себе здатним помилятися тією самою мірою, яку можу приписати тобі,

та знаю, що ця книга має припасти чи не припасти тобі до серця не завдяки моїй думці про неї, а завдяки твоїй власній. Знайшовши в ній обмаль нового або повчального для себе, ти не мусиш мене за це ганити. Вона призначалася не для того, хто вже опанував цей предмет та вповні ознайомився зі своїм власним розумом, а для моєї власної обізнаності та для втіхи небагатьох друзів, котрі зізналися в недостатньому розгляді цього питання.

Якщо дозволиш потурбувати тебе історією створення «Розвідки ...», то буду змушений оповісти тобі, як колись п'ять – шість моїх друзів зустрілися в мене вдома і, розважаючи про дуже далекий від цього предмет, невдовзі опинилися зусебіч оточеними труднощами. Після того як певний час ми почувалися збентеженими, жодним чином не наблизившись до розв'язання сумнівів, які нас знітили, мені спало на думку, що ми обрали хибний шлях і що перш ніж вдатися до досліджень такого кшталту, треба було вивчити свої здібності та подивитися, з якими *об'єктами* наш розум у змозі мати справу, а з якими — ні. Цей план я й запропонував товариству, і воно радо погодилося; по тому ми вирішили, що це питання має стати предметом нашого першого дослідження. Кілька викладених мною на наших наступних сходинах хапливих, недоопрацьованих думок про ніколи раніше мною не розглядуваний предмет, започаткували це міркування, що, так випадково з'явившись, отримало на прохання друзів продовження. Я писав його незв'язними шматками, після тривалих періодів занедбання, щоразу поновлював, коли дозволяв мій настрій та нагода і, зрештою, впорядкував його в самоті, коли турбота про власне здоров'я подарувала мені вільний час, і зробив таким, яким ти його нині бачиш.

Уривчасте писання могло зумовити, крім усього іншого, дві протилежні вади, а саме те, що в книзі сказано і забагато, і замало. Якщо ти виявиш, що в ній чогось бракує, я буду радий з того, що написане мною породжує в тобі бажання мого подальшого руху. Натомість добачивши надмірність, мусиш звинувачувати в цьому сам предмет: коли я вперше взяв до рук перо, то гадав: усе, що маю сказати про цей предмет, уміститься на одному аркуші паперу. Та що далі я просувався, то ширші обрії розкривалися переді мною; нові відкриття вели мене все вперед та вперед, і, відтак, твір непомітно зріс до того обсягу, в якому його оприлюднено. Не заперечуватиму, що книжка, либонь, могла б бути за обсягом меншою, ніж наразі, а деякі її частини — скорочені, позаяк уривчастий спосіб її написання та тривалі перерви могли спричинити певні повтори. Але, правду кажучи, тепер я надто лінивий і надто зайнятий, щоб її скорочувати. Знаю, що я мало піклуюся про власну репутацію, завідома припускаючись помилки, спроможної викликати огиду в найрозважливіших людей, котрі завжди виступають найкращими читачами. Але ті, кому відомо, що лінощі можуть вдовольнитися будь-яким виправданням, пробачать мою завелику лінькуватість саме в тих місцях книги, де моє власне виправдання здається мені дуже переконливим. Отже, щоб захистити себе, я не покликатимуся на те, що одне поняття, маючи різні сенси, може бути зручним і необхідним для доказу або роз'яснення різних частин одного роздуму і що саме так трапилося в багатьох частинах мого трактату. Та попри це відверто зізнаюся, що подекуди забагато часу зупинявся на одному аргументі та виражав його в різний спосіб із зовсім несхожими намірами. Оприлюднюючи свою «Розвідку ...», я не претендую на поінформування людей, наділених

глибокими думками та швидким розумом. Перед такими майстрами знання я проголошую себе школярем, а відтак, заздалегідь попереджаю їх не очікувати тут чогось понад те, що, будучи зітканим з моїх неоковирних думок, призначене для людей мого штибу. Вони, либонь, усвідомлять, що я доклав праці, аби зробити зрозумілими та знайомими їхнім думкам деякі правди, засвоєння котрих могли ускладнити розповсюджені забобони, а також абстрактність самих ідей. Деякі об'єкти потребують усебічного розгляду, а якщо поняття є новими (такими, зізнаюся, постають для мене деякі із запропонованих тут) або незвичайними (такими, підозрюю, вони видадуться іншим), то одним-одним поверховий погляд не здатен сприяти їхньому проникненню в розум кожного або закріпити їх там за допомогою потужного й тривалого враження. На мою думку, знайдеться обмаль людей, які не спостерігали на собі або на інших того, що будучи вельми незрозумілим за одного способу вираження, в інших обставинах здавалося досить виразним та зрозумілим, хоча перегодом ум віднаходив невелику розбіжність у висловах та дивувався, чому перше збагнути було важче, ніж друге. Утім, будь-яка річ неоднаково впливає на ум різних людей. Наш розум відрізняється не меншою мірою, ніж наші смаки, і, хто гадає, що та сама правда в тому самому вбранні однаково сподобається всім, той з однаковим успіхом може сподіватися вдовольнити всіх однією стравою; наїдок може бути тим самим, добре зготованим з гарних харчів, проте не кожен здатен вживати його з однаковою приправою. Для кожного слід заправляти його по-особливому, якщо бажаєте, аби всі добре перетравили цю страву (а певні проблеми часом виникають і в людей, наділених міцним організмом). Що-правда, хто радив мені оприлюднити книгу, ті з цієї

причини рекомендували видавати її такою, якою вона є, і позаяк мене-таки умовили оприлюднити її, то прагну, щоб мій твір став зрозумілим для кожного, хто візьме на себе клопіт його прочитати. Я відчуваю так мало бажання друкуватися, що якби не лестив себе надією стосовно бодай незначної користі від цієї «Розвідки ...» для інших, як то, гадаю, вона виявилася корисною для мене, то я познайомив би з нею лишень декілька друзів, котрі надали перший привід для її написання. Тож, оприлюднюючи свою книгу, я ставлю собі за мету щонайбільшу користь від неї та вважаю за необхідне зробити все мною сказане якомога легшим і зрозумілішим для читачів будь-якого кшталту. Я б радше волів, аби вдумливі та проникливі читачі нарікали на мою нудність у деяких місцях, аніж аби хтось, незвиклий до абстрактних розумувань чи упереджений прихильник інших понять, не збагнув моєї думки або помилився щодо неї.

Можливо, мене засудять за те, що виказуючи неабияку пиху та зарозумілість, я нібито намагаюся повчати наш обізнаний вік, і той осуд стане трохи меншим, коли скажу, що оприлюднюю цю «Розвідку ...» з надією, що вона може стати у пригоді іншим. Але якщо мені дозволять відверто говорити про того, хто з удаваною скромністю відкидає як щось непотрібне ним самим написане, то, мені здається, видання книги з якоюсь іншою метою відгонитиме значно більшою пихатістю; занадто грішить проти поваги до публіки кожен, хто друкує свої писання і, як наслідок, чекає, що люди будуть читати те, в чому, за його словами, вони не надибають нічого корисного для себе або для інших. Ба й якщо в трактаті можна віднайти лишень мої добрі наміри, то моя мета все-таки залишиться тією самою, а намір почасти виправдає невелику вартість мого да-

рунка. Власне це головним чином й боронить мене від жаху перед осудою, що я її не зможу уникнути, подібно до значно ліпших письменників. Людські принципи, поняття і смаки є настільки розмаїтими, що важко знайти книгу, яка б задовольняла чи не задовольняла одразу всіх. Визнаю, що час, в якому ми живемо, не позбавлений вченості, а відтак, йому нелегко догодити. Нехай мені не поталанить припасти читачеві до душі, але все ж таки ніхто не повинен ображатися. Я без обрізків говорю всім своїм читачам, oprіч шістьох моїх друзів, що спочатку цей трактат не призначався для них і, звідси, їм немає потреби дбати про те, щоб потрапити до цієї півдюжини. Утім якщо хтось захоче розсердитися та полаяти книгу, то він може спокійно робити це, а я знайду ліпший спосіб згаяти свій час, аніж участь у розмовах такого кшталту. Я завжди буду задоволений з того, що щиро прагнув користі та правди, нехай навіть простуючи одним з найменш поважних шляхів. Країні знання наразі не бракує талановитих фундаторів, чії величні наміри, рухаючи науку вперед, залишать на подив нащадкам міцні споруди, проте не всякий може плекати надію стати Бойлем або Сиденгемом. І в епоху, що породжує таких майстрів, як великий Гюйгенс, незрівнянний Ньютон та декілька інших науковців такого ж масштабу, досить почесною є служба чорнороба, що трохи розчищує ґрунти та прибирає геть частину сміття, розкиданого на шляху до знання. Знання ж у світі, безумовно, розвивалося б надалі, якби обдаровані і працьовиті люди не переобтяжували свої спроби ученим, але легковажним вжитком неоковирних, афектованих або незрозумілих термінів, запроваджених у науку та перетворених на мистецтво такою мірою, що Філософія, завданням якої постає лишень правдиве пізнання речей, стала вважатися непридат-

ною або неспроможною панувати в добре вихованому товаристві та брати участь у чемних розмовах. Порожні й незначущі форми висловлювання та зловживання мовою доволі тривалий час правили за таїнства науки, а важкі й не до діла використані слова, які мало що означають або є зовсім безсенсовими, внаслідок свого усталеного вжитку помилково мають занадто багато прав визнаватися за глибоку вченість і високодумні розмисли, і, звідси, нелегко переконати мовців та слухачів у тому, що ці слова лишень виступають покровом для невігластва та заважають правдивому знанню. Я припускаю, що людському розуму дещо прислужитись проникнення до святилища марнослав'я і неуктства. Проте дуже мало людей схильні думати, а відтак, вживаючи слова, вони вводять в оману або їх самих обдурюють, а мова їхньої спільноти має ґанджі, які слід вивчати та виправляти, а відтак, сподіваюся, мені пробачать, докладніший розгляд цього предмета в третій книзі та прагнення викласти його настільки зрозуміло, щоб ані закорінілість зла, ні примхи моди не виправдали тих, хто не бажає дбати про сенс власних слів і не стремить досліджувати значення своїх виразів.

Як мені сказали, дехто без прочитання засудив надруковану в 1688 році коротку виїмку з цього трактату, і саме через те, що в ній заперечувалися *природжені ідеї*; причому були зроблені надто хапливі висновки: не припускаючи існування природжених ідей, мало на що слід сподіватися від поняття про духів і від доказу їхнього існування. Якщо, розпочавши читати цей трактат, хтось відчув такі самі вагання, то я прошу дочитати його до кінця, і тоді, мабуть, читач переконається в тому, що усунення хибних засад йде на користь, а не заважає правді, котра надмірно потерпає і наража-

ється на найбільшу небезпеку саме тоді, коли змішана з брехнею або побудована на ній.

До другого видання я додав дещо.

Книгар не простить мені замовчування цього нового видання, де, як він пообіцяв, завдяки виправленням зникне чимало помилок, що їх були припустилися в попередній публікації. Він також прагне, щоб я повідомив про наявність у другому виданні цілого нового розділу стосовно *тотожності*, а, крім того, про багато додатків і поправок до різних місць. Мушу попередити читача, що не всі вони є новими матеріями, а здебільшого являють собою або подальше підтвердження уже сказаного, або роз'яснення з метою перешкодити не-правильному розумінню сенсу вже надрукованого раніше і не відбігають від раніше висловлених мною думок. Мушу лишень зробити виняток для змін, до яких я вдався у ХХІ розділі другої книги.

Написане там про свободу й волю, на мою думку, заслужувало щонайпильнішого перегляду, оскільки ці предмети в усі часи ставили вченій частині світу важкі питання і викликали складності, що вносили чималу плутанину в етику й теологію — у ті царини знання, про виразність яких люди дбають якнайбільше. Пильніше придивившись до праці людського ума та ретельніше вивчивши мотиви і погляди, які спонукають його до дії, я знайшов підстави дещо змінити тодішні свої думки з приводу чинника, що зрештою визначає волю усіх довільних людських дій. У цьому я можу зізнатися прилюдно так само не криючись й охоче, як-то раніше опублікував те, що тоді видавалося мені правильним. Як на мене, ліпше відмовитися від якоїсь своєї думки та відкинути її геть, якщо вона суперечить правді, ніж заперечувати думки іншого: я ж бо

шукаю лишень правди та завжди тішитимуся нею, хоч би коли та звідки вона прийшла.

Але хай би якою значною не була моя готовність знегувати власну думку або відступитися від чогось написаного, виявивши в ньому перші ознаки будь-якої помилки, однак, мушу зазначити, що мені не пощастило з'ясувати анічогісінько з надібаних у пресі заперечень, щодо різних частин моєї книги, а у висунутих проти мене звинуваченнях я не віднайшов підстав змінювати свої погляди на питання, які піддавалися сумнівам. Або предмет, що розглядається, часто-густо вимагає більшої вдумливості й уваги, ніж йому воляють приділяти поверхневі, чи то бодай упереджені, читачі, або ж якась невизначеність у моїх виразах затемнює його при моєму способі тлумачення, а деякі поняття стають заважкими для осягнення іншими. Проте я нерідко стикаюся з хибним тлумаченням своїх думок, і на моє лихо мене не завжди правильно розуміють.

Як не згадувати інших випадків, то приклад цьому мені нещодавно надав обдарований автор «Роздуму про природу людини». Адже чемність його висловів та притаманна його стану відвертість забороняє думати, ніби цей джентльмен, не помилившись щодо моєї думки, завершив свою передмову натяком, мовляв потрактовуючи в розділі XXVII другої книги третє правило, що йому люди підпорядковують власні дії, я намагався перетворити чесноту на порок і навпаки. Він не зробив би цього, якби завдав собі клопоту поглянути на аргумент, що на нього я спирався, і на чільний намір того розділу, досить чітко викладений у § 4 та в наступних параграфах. Адже я там не встановлював моральних приписів, а показав першоджерело і природу моральних ідей та перелічив правила, якими люди послуговуються у своїх моральних сто-

сунках, хоч би якими правдивими, чи хибними вони не були. З огляду на це, я вказав, що саме повсюдно називають чеснотою та пороком і що воно “не змінює природи речей”, хоча люди навзагал судять про власні вчинки й зрідка називають їх відповідно до оцінки та моди свого середовища й людської спільноти, до якої належать. Доклавши зусиль і порозмисливши над сказаним у книзі 1 (розділ II, § 18) та книзі 2 (розділ XXVIII, § 13 – 15 та 20), він дізнався б про мої думки щодо вічної та незмінної природи правильного та хибного і стосовно т. зв. чесноти й порока. І якби він помітив, що в зацитованому місці насправді я лишень повідомляю, в який спосіб *інші* визначають чесноту і порок, то не надто б його заперечував. Адже, гадаю, я не дуже помилюся, сказавши, що одним із правил, яким у світі послуговуються як засадою або мірилом моральних стосунків, є повага і добра слава, що їх деякі дії по-різному набувають у різноманітних людських суспільствах, і згідно з якими ці дії називаються там добродіями або порочними. Попри авторитет, що ним пан Лоуд наділив тлумачний словник, я зважуся стверджувати, що звернувшись до цього словника, я ніде не знайду в ньому вказівки, за якою та сама несхвалювана дія називається та вважається чеснотою в одному місці, тоді як, будучи несхвалюваною і маючи лиху славу, в іншому виступає під назвою “порок”. Я лишень звернув увагу на те, що люди користаються з найменувань “чеснота” або “порок” згідно з цим правилом репутації, і мені не можна закинути перетворення чесноти на порок або навпаки. Хоча мудра людина чинить добре, але її заклики бути уважним у таких пунктах та тривожитися навіть через вирази, що й самі по собі, без контексту, можуть бути невірно прочитані та викликатися підозру.

Саме через цю рвiю, дозволену в його становищi, я вибачаю пановi Лоуду цитування моїх слiв (див. роздiл XXVIII, § 11): “... нави́ть богонатхненi вчителi не боялися звертатися у своїх промовах до усталеної думки (Фил. 4:8)”, без уваги до речення, що безпосередньо передувало цим словам i запроваджувало їх, а саме: “Нави́ть ті, хто чинив iнакше, завжди правильно спрямовували своє схвалення, позаяк iснує обмаль людей, зiпсованих настiльки, щоб не засуджувати в iнших принаймнi тих вад, якi є в них самих; вiдтак, справжнi рамцi закону природи, який повинен бути приписом чесноти й пороку, доволi добре збереглися нави́ть в умовах розбещеностi звичаїв, так що нави́ть богонатхненi ...” тощо. Iз цих слiв та решти параграфу зрозумiло, що я нави́в уривок з послання св. Павла не щоб довести, нiби загальним мiрилом явища, що його люди в цiлому свiтi називають чеснотою або пороком, є ухвалена в кожному окремому суспiльствi репутацiя та мода, а для того, щоб показати: хай i так, проте з окреслених тут причин люди, називаючи в той спiсiб свої дiї, здебiльшого недалеко вiдбiгають вiд Закону природи, що є непохитним i незмiнним законом i що за його допомогою ми повиннi судити про моральну слухнiсть чи помилковiсть власних дiй i, вiдповiдно, найменувати їх чеснотами або пороками. Звернувши на це увагу, пан Лоуд знайшов би недоречним цитувати цей пасаж в iншому сенсi, нiж його вжив я; та, як на мене, утримався б вiд не дуже потрібного коментування. Але сподiваюся, друге видання задовольнить його стосовно цього пункту й що цей предмет нинi виражений належним чином i може вказати йому на вiдсутнiсть причин для сумнiвiв.

Iснує так багато схожих прикладiв, що, гадаю, вони забезпечать мого читача та мене правом дiйти виснов-

ку, за яким моя книга написана або досить ясно і спрможна бути правильно зрозумілою усіма, хто читає її з тією увагою й неупередженістю, що до них підчас читання мусить вдаватися кожен, узявши на себе цей клопіт, або ж вона написана настільки незрозуміло, що марними виявляться будь-які спроби її виправити. Попри слушність котрогось із цих припущень, вони стосуються тільки мене, а я ж бо далекий від бажання турбувати свого читача відповідями, що їх, на мою думку, можна б дати на подибуванні заперечення цих чи тих шматків моєї книги. Адже я переконаний: хто вважає вчасним їхнє осмислення, байдуже, правдиві вони чи хибні, той зможе побачити, що коли належно зрозуміти мене й мого опонента, сказане видається або погано обґрунтованим, або ж не супротивним моему вченню.

Якщо хтось, дбаючи про те, аби не загубити жодної зі своїх гарних думок, надрукує відгук на мою «Розвідку ...» і надасть їй честі не вважатися лишень розвідкою, то нехай читацький загал вирішує, чим вона зобов'язана перу критиків, а я натомість не забиратиму читачеві час, так надаремно та протиприродно марнуючи власний, зокрема послаблюючи вдовolenня деяких критиків від вельми хапливого заперечення того, що написано, а таку втіху вони відчують у собі самих або ж пропонують іншим.

Готуючи четверте видання моєї «Розвідки ...», видавці попередили мене про це, щоб я міг на дозвіллі зробити всі, на мій погляд, необхідні доповнення та зміни. Я вважав за потрібне застерегти читача, що крім деяких поправок, внесених мною до певних місць, слід неодмінно згадати ще про одну зміну, котра червоною ниткою проходить через усю книгу та котру, як наслідок, варто зрозуміти правильно. Тоді я казав таке.

“*Виразні та чіткі ідеї*” — то є терміни, що їх, попри знайомість і часте вживання в людському мовленні, я маю підстави вважати цілком зрозумілими не для кожного читача. І, можливо, мало хто береться розглянути їх настільки ретельно, аби дізнатися про їхнє значення для самих себе та для інших. Тож у більшості випадків замість “виразний” та “чіткий” я вирішив вживати “*визначений*”, оскільки таке окреслення швидше спрямовує думки в річище мого розуміння цього предмета. Цими окресленнями я позначаю в умі певний об’єкт і, звідси, об’єкт постає визначеним, себто таким, яким його там помітили і сприйняли. На мою думку, визначеною можна слушно назвати ідею, яка, певний час об’єктивно перебуваючи в умі і, відтак, будучи визначеною, об’єднується та незмінно пов’язується з певною назвою або виразним звуком, що має бути стійким знаком самого об’єкта ума або визначеної ідеї.

Поясню це трохи докладніше. Під словом “*визначений*”, достосованим до простої ідеї, я розумію пересічне уявлення, яке ум має на оці або сприймає його в собі тоді, коли кажуть про перебування в ньому цієї ідеї. Коли ж я достосовую цей термін до складної ідеї, то розумію під ним ідею, збудовану з визначеного числа певних простих або менш складних ідей, об’єднаних в такому стосунку та розташуванні, що його ум тримає на приміті та добачає в собі в разі наявності в ньому цієї ідеї або коли вона мала б бути присутньою і коли хтось називає її ім’я. Кажу “*мала б бути*”, позаяк не кожен, а можливо й ніхто, не дбає про свою мову настільки, щоб не вживати жодного слова, не побачивши у своєму умі точної, визначеної ідеї, знаком якої вирішує зробити певне слово. Брак цього спричинює посутню незрозумілість та плутанину в людських думках і розмислах.

Я знаю, що жодна мова не має достатньої кількості слів-відповідників до всього розмаїття людських ідей, що постають предметом обговорень та міркувань. Але це не завадить всякому, хто вживає якесь слово, мати у своєму умі визначену ідею, знаком якої це слово виступає і з якою воно мусить щільно пов'язуватися під час розважання. Хто не бажає чи не в змозі цього зробити, той даремно гадає, ніби в нього є виразні й чіткі ідеї, адже очевидно, що його ідеї такими не є. А відтак, де вживаються терміни, позбавлені точного визначення, там варто очікувати лишень непевності та плутанини.

На цій підставі словосполучення “визначені ідеї”, здається, меншою мірою підлягають помилкам, ніж окреслення “виразні та чіткі”. А набувши виразних ідей усього того, що вони обмірковують, досліджують або про що сперечаються, люди втрачають поважну частину сумнівів і протиріч. Більшість питань та суперечностей, що бентежать людство, залежать від сумнівного й непевного вживання слів або (що є тим самим) невизначених ідей, що їх заступають слова. Я обрав термін “визначений” задля окреслення: 1) певного безпосереднього об'єкта ума, що його розум сприймає та бачить перед собою як щось відмінне від звуку, використаного ним на позначення цього об'єкта: 2) умови, за якої визначена в такий спосіб ідея (себто ідея, що її ум в собі має, знає та бачить) неодмінно наділена певним ім'ям, яке невід'ємно пов'язане з цією чіткою ідеєю. Якби у своїх дослідженнях і розважаннях люди мали такі визначені ідеї, то вони б зрозуміли, далекосяжність своїх досліджень і розмислів, а також уникнули більшості суперечок і сварок поміж собою.

Окрім цього, книгар уважає за потрібне, щоб я попередив читача про додання двох цілком нових розділів —

про *асоціацію ідей* та про *релігійний шал*. Ці розділи, спільно з іншими поважними додатками, ніколи раніше не друкувалися, і видавець вирішив оприлюднити їх окремо з тією самою метою, що зазначалася підчас виходу в світ другого видання «Розвідки ...».

У нинішньому виданні є дуже обмаль доповнень та змін. Більшість нових матерії міститься у двадцять другому розділі другої книги. Усе це кожен, хто забажає, може досить легко виписати на берегах попереднього видання.